

ZBIGNIEW NAWORSKI

OPODATKOWANIE TYTONIU W DAWNEJ POLSCE

WSTĘP

Problematyka polityki podatkowej i podatków w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII stulecia została dogłębnie zbadana i omówiona w dwóch zachowujących do dzisiaj walor naukowy fundamentalnych pracach Romana Rybarskiego¹. Została tam też przedstawiona problematyka podatków od tytoniu, wyjątkowo obszernie omówiona zwłaszcza w czasach stanisławowskich². Od tego czasu nie ukazało się praktycznie żadne, poza jednym, naukowe opracowanie poświęcone temu podatkowi³ i jedną rozprawką poświęconą tytoniowi w ogóle⁴.

Przedstawione poniżej rozważania także odwołują się w wielu miejscach do ustaleń R. Rybarskiego. Przede wszystkim jednak zostały oparte na aktach prawnych zawartych w *Voluminach Legum* – pozwoliło to na uzupełnienie i zweryfikowanie niektórych ustaleń wspomnianego Autora i przedstawienie w znacznie bardziej zwartej formie kwestii opodatkowania tytoniu w dawnej Polsce.

Dr hab. ZBIGNIEW NAWORSKI, prof. UMK – Kierownik Katedry Historii Państwa i Prawa Polskiego, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Władysława Bojarskiego 3, 87-100 Toruń; e-mail: zbig@umk.pl

¹ R. RYBARSKI, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1937; TENŻE, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1939. Dodać należy, że część źródeł, z których R. Rybarski korzystał, została bezpowrotnie utracona w latach II wojny światowej.

² Autor poświęcił jej cały, liczący prawie 50 stron, VII rozdział, RYBARSKI, *Skarbowość*, s. 143-190.

³ A. DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego i produkcji wyrobów nikotynowych w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” R. CV (1998), z. 2, s. 33-51. Autor rozprawki nie ukrywa zresztą, że oparł ją na pracach R. Rybarskiego.

⁴ A. GRZYBOWSKI, *Historia tytoniu w Europie*, „Herba Polonica” vol. 52 (2006), nr 4, s. 146-152.

We współczesnym świecie tytoń jest jedną z najbardziej znanych używek i należy do ulubionych nałogów ludzkości. Bezdyskusyjna szkodliwość palenia tytoniu skutkuje z jednej strony aktywną walką z nałogiem prowadzoną przez zdecydowaną większość państw, z drugiej zaś – obłożeniem tytoniu i jego przetworów relatywnie wysokim podatkiem akcyzowym. Polska nie jest w tym względzie wyjątkiem.

Zainteresowanie władz państwowych osobami korzystającymi z produktów przemysłu tytoniowego i pozyskiwanie z tego tytułu dodatkowych środków finansowych do skarbu państwa nastąpiło jednak znacznie wcześniej.

Tytoń jako roślina występuje w postaci dwóch gatunków. Pierwszy z nich – *Nicotiana tabacum* – pochodzący pierwotnie ze wschodniego Peru i Ekwadoru rozpowszechnił się na całą Amerykę Południową i rejon Morza Karaibskiego. Drugi – *Nicotiana rustica* – pochodzi z Jukatany, skąd rozpowszechnił się na terenach centralnej i północnej Ameryki⁵. Do Europy trafił tytoń dzięki odkryciu Ameryki – pierwsze nasiona tytoniu prawdopodobnie przywiózł do Hiszpanii w 1496 r. mnich Roman Pano, który towarzyszył Kolumbowi w jego wyprawach. Popularną używką stał się tytoń dzięki francuskiemu dyplomacie Jeanowi Nicotowi de Villemain, który przebywając na dworze portugalskim poznał tytoń i w 1560 r. polecił królowej Francji Katarzynie Medycejskiej sproszkowane liście tytoniu (tabakę) jako środek leczniczy na jej uporczywe bóle głowy. Ponieważ okazał się skuteczny, stał się niezwykle popularnym środkiem leczniczym, a jego właściwości lecznicze skutkowały, jak wówczas sądzono, w zwalczaniu niemal wszystkich chorób od astmy po dżumę, wierzono nawet, że dym wdmuchiwany do ucha leczy zaburzenia słuchu. Liście tytoniu preparowano na wiele sposobów, nadawano im postać pigułek, wywarów wodnych, soków świeżych lub gotowanych, sproszkowanych suszonych liści czy lejku z kwiatów tytoniu.

Co prawda, już w początkach XVII w. pojawiły się prace wskazujące na szkodliwość tytoniu, ale zdania wśród medyków były podzielone, a ostrzeżenia dotyczące jego negatywnych skutków lekceważone.

Aż do połowy XIX w. najbardziej popularnym sposobem wykorzystania tytoniu było wdychanie tabaki – w XVIII w. zwyczaj ten stał się wyznacznikiem wysokiej kultury i wykwintnych manier, a sama tabaka stała się produktem wytwarzanym na wiele sposobów – dodawano do niej olejek pomarańczowy, płatki róży, piżmo, imbir, pieprz czy musztardę. Próbowano też zintensyfikować doznania związane z jej wdychaniem poprzez uzupełnianie jej składu narkotykami (kokainą, haszyszem i opium), ołowiem, arsenem, a nawet cyjankiem wodoru. Od

⁵ Tamże, s. 146.

schyłku XVIII w. coraz bardziej rozpowszechnił się w Europie wcześniej mniej stosowany zwyczaj palenia tytoniu w fajkach. Z początkiem XIX w. zaczęły się upowszechniać cygara, a od połowy XIX w. – papierosy. Natomiast żucie tytoniu w Europie się nie upowszechniło, z wyjątkiem Szwecji oraz – co charakterystyczne – żeglarzy. Żucie rozpowszechniło się natomiast w Stanach Zjednoczonych⁶.

POJAWIENIE SIĘ TYTONIU W POLSCE

Do Polski tytoń trafił m.in. z Turcji. Poseł Zygmunta III do sułtana Zygmunta Uchmańskiego przesłał królowej-wdowie Annie Jagiellonce w 1590 r. nasiona tytoniu. Stamtąd też pochodzi jego polska nazwa⁷. Wywodzi się ona od tureckiego słowa *tütün* (dymić); z tureckiego przeszły też do polszczyzny terminy cybuch czy lulka⁸. Do Rzeczypospolitej zwyczaj został przeniesiony drogą morską z Niderlandów przez Gdańsk oraz drogą lądową z krajów niemieckich. Z używki tej początkowo korzystali głównie Kozacy oraz furmani i stangreci, upowszechniali ją także wędrowni handlarze – Szkoci i Włosi. Początkowo tabaką handlowali głównie Ormianie. W porównaniu z winem i gorzałką była tania.

Tytoń stał się w Polsce dość szybko popularny, zarówno sprowadzany z zagranicy, jak i uprawiany na miejscu⁹. Już w XVII w. roślina ta była często spotykana jako uprawa ogrodowa. Był używany zarówno do palenia, jak i w postaci tabaki (jej zażywanie przejęto w Polsce ponoć od Niemców i Francuzów ok. 1580 r.). Już od schyłku XVII w. nieznaczne ilości tytoniu wywożono z Polski za granicę, m.in. do Francji. W początkach następnego stulecia pojawiły się w Koronie pierwsze niezbyt jeszcze duże tytoniowe plantacje i pierwsze manufaktury (Warszawa, Korzec, Radom). Pierwsza fabryka tabaki powstała w Sandomierzu w 1704 r.¹⁰

⁶ Tamże, s. 148-150.

⁷ T. CZACKI, *O litewskich i polskich prawach*, t. II, Kraków: wyd. K.J. Turowski 1861, s. 273; por. DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 33. A. Grzybowski pomylił Annę Jagiellonkę z Anną Wazówną, GRZYBOWSKI, *Historia tytoniu*, s. 149.

⁸ Trzaski, *Everta i Michalskiego Encyklopedia staropolska*, t. II, oprac. A. Brückner, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1990, s. 770. Z kolei z niemieckiego wywodzi się termin *pipka*, czyli fajka.

⁹ Świadczy o tym częsta obecność tabaki w staropolskiej literaturze, zob. *Encyklopedia staropolska*, s. 677; por. także DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 35-36.

¹⁰ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. II, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna 1981, s. 436; por. DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 39.

W opodatkowaniu tytoniu pionierem była Anglia. W 1604 r. wprowadzono tam nadzwyczajny podatek od tytoniu dodany do opłat celnych, Francuzi opodatkowali wyroby tytoniowe w 1629 r., a w 1674 r. wprowadzili monopol na sprzedaż wyrobów tytoniowych tradycyjnie wypuszczając go w dzierżawę.

WPROWADZENIE OPODATKOWANIA TYTONIU W RZECZYPOSPOLITEJ

W Rzeczypospolitej opodatkowanie tytoniu cieszyło się początkowo niewielkim zainteresowaniem, znacznie zresztą większym na Litwie niż w Koronie i pierwsze cło na przywóz tabaki nałożono tam w 1643 r.¹¹

Dochody z tego źródła zainteresowały też Jana Kazimierza, który w kwietniu 1650 r. przyznał faktorowi królewskiemu Janowi Ronaldowi monopol na przywóz i zakładanie sklepów z tytoniem i fajkami. W kolejnym uniwersale z sierpnia tegoż roku król oznajmiał wszystkim, a zwłaszcza celnikom, że zawarł wspomniany kontrakt, który obejmował także Wielkie Księstwo Litewskie. Nikt bez wiadomości Ronalda nie mógł przywozić tytoniu i fajek, przewóz tych towarów przez komory celne wymagał jego atestacji. Miał też otworzyć składy tych artykułów w Gdańsku dla Korony i w Elblągu dla Litwy. O szczegółach kontraktu nic więcej nie wiadomo¹².

Pierwsze cła na tytoń nałożono w Koronie w 1659 r. W konstytucji poświęconej akcyzie monopol tabaczny przyznano skarbowi koronnemu. Ostatecznie doprecyzować tę materię miał kolejny sejm walny¹³.

Jednocześnie jednak dwa uniwersały wydane przez podskarbiego koronnego Jana Kazimierza Krasieńskiego z lipca 1659 r. i z 1660 r. w sprawie monopolu ta-

¹¹ Instruktarz od których towarów do Korony prowadzonych płacić mają podatek Rzpltey należący, ab inductis mercibus, miasto czwartego grosza, po kopie od sta złotych, *Korzenie: ...tabak, y insze wszystkie aromata...*, [w:] *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku* [dalej cyt.: VL], t. IV, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1859, f. 81, s. 42. A. Dziubiński mylnie umieścił to wydarzenie pod datą 1646 r. oraz uznał, że dotyczy to Korony; DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nałogu tytoniowego*, s. 37. Z kolei A. Grzybowski, bez podania źródła, uznał, że nałożenia cła na tabakę w 1643 r. nastąpiło z inicjatywy Władysława IV i – jak wynika z kontekstu – dochody z tego źródła miały zasilić skarb nadworny koronny; GRZYBOWSKI, *Historia tytoniu*, s. 149.

¹² RYBARSKI, *Skarb*, s. 341-342.

¹³ Konstytucja sejmku walnego sześćniedzielnego ekstraordynaryjnego warszawskiego z 17 marca 1659 r.: *Akcyza utensilibus*, [w:] VL t. IV, f. 603, s. 281, p. 24 – *in fine*: „Monopolium tabaku w moc skarbowi daiemy, aby ono postanowił na pożytek Rzeczypospo: czego na przyszłym Seymie odda kationem”.

bacznego nakazywały prywatnym kupcom zważyć i opłacić wszystkie gatunki tytoniu. Wszyscy kupcy handlujący tym towarem mieli go sprzedawać za zezwoleniem i atestacją administratora Mateusza Przebendowskiego. Administrator powoływał z kolei administratorów wojewódzkich oraz upoważniał swoich ludzi do lustrwania miast i miasteczek, czy monopol tabaczny jest przestrzegany. Administratorzy wojewódzcy mieli obowiązek dostarczania zebranych pieniędzy do skarbu koronnego, tam też mieli zwracać niesprzedany tytoń. Oznaczałoby to wprowadzenie monopolu na sprzedaż wyrobów tytoniowych¹⁴.

Z kolei w 1661 r. rozszerzono cło na Litwę wprowadzając i tam podatek od przewożenia tytoniu do czasu zwołania kolejnego sejmiku, czyli *de facto* na 2 lata. Nadzór nad cłem miał sprawować w zastępstwie podskarbiego litewskiego wojewoda smoleński Adam Sakowicz. Sam pobór miał być ściągany albo bezpośrednio przez aparat skarbowy albo wydzierżawiony; dochody miały być przeznaczone na wojsko¹⁵.

Monopol tabaczny w tej postaci utrzymał się w Rzeczypospolitej do 1662 r., po czym wygasł. Jednym z powodów braku zainteresowania tym rodzajem podatku były zapewne niewielkie wpływy uzyskiwane przez oba skarby – koronny i litewski¹⁶. Tym niemniej, na Litwie regularnie monopol przywracano zawsze na okres dwuletni¹⁷, włącznie z uchwałą sejmiku elekcyjnego z 1669 r. przekazującą

¹⁴ RYBARSKI, *Skarb*, s. 343-344.

¹⁵ Konstytucja sejmiku walnego koronnego sześćniedzielnego warszawskiego z 2 maja 1661 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego 1661: *Augmentum podatku Rzpltey z tabaki W.X.L.*, [w:] VL t. IV, f. 817, s. 384, p. 55. Od roli importowanego tytoniu opłata wynosiła 5 zł. Por. DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 37.

¹⁶ RYBARSKI, *Skarb*, s. 344-347.

¹⁷ Konstytucja sejmiku walnego koronnego z 7 maja 1667 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: *Prowent tabaki W.X.Lit.*, [w:] VL t. IV, f. 988, s. 465, p. 9; Konstytucja sejmiku ordynaryjnego sześćniedzielnego z 9 września 1670 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: *Prowent tabaczny*, [w:] VL t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 51, s. 51, p. 12; Konstytucja sejmiku walnego koronnego z 4 stycznia 1673 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku pańskiego 1673: *Prowent tabaczny*, [w:] VL t. V, f. 146, s. 85, p. 14; Konstytucja sejmiku walnego sześćniedzielnego Koronacyi Króla Jegomości r. p. 1676; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1676: *Monopolium tabaczne*, [w:] VL t. V, f. 425, s. 209, p. 13; Konstytucja sejmiku walnego ekstraordinaryjnego sześćniedzielnego z 14 stycznia 1677 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: *Prowent tabaki W.X.Lit.*, [w:] VL t. V, f. 527, s. 258, p. 23; Konstytucja sejmiku walnego ordynaryjnego sześćniedzielnego warszawskiego z 27 stycznia 1683 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1683: *Uchwała ekstraordinaryjnych podatków*, [w:] VL t. V, f. 689, s. 336, p. 6.; Konstytucja sejmiku walnego ordynaryjnego sześćniedzielnego warszawskiego z 16 lutego 1685 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1685: *Uchwała ekstraordinaryjnych podatków*, [w:] VL t. V, f. 746, s. 363, p. 3; Konstytucja sejmiku walnego ordynaryjnego sześćniedzielnego warszawskiego z 16 lutego 1690 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1690 miesiąca stycznia 16 w Warszawie: *Prorogatio podatków ekstraordinaryjnych W.X.Lit.*

litewski monopol tabacznym w zarząd podskarbiemu Wielkiego Księstwa na 2 lata¹⁸.

W Koronie traktowała o monopolu tabacznym konstytucja z 1677 r. (powiązanym z podatkiem od papieru)¹⁹, wprowadzając *monopolium* tabaczne od 1 lipca tegoż roku, nie wskazując jednak konkretnych rozwiązań, zobowiązując jedynie podskarbiego koronnego do wypuszczenia monopolu warendę, a w wypadku nieznaalezienia odpowiedniego dzierżawcy administrację podatkiem wystawić na licytację²⁰. W celu wykonania konstytucji, podskarbi koronny Jan Andrzej Morsztyn wydał szereg uniwersałów – na ich podstawie wprowadzono, poza normalnym opłatami celnymi 15% cła od „wszelkich tabak”, a zapasy tytoniu znajdujące się w kantorach handlowych miały zostać zrewidowane i otaksowane według tej stawki²¹.

Powyższe rozważania wskazują, że do dochodów z tytoniu i jego wyrobów w Koronie nie przywiązywano zbytnej uwagi, nieco inaczej wyglądało to na Litwie, ale i tu w latach 90-tych XVII stulecia monopol tabacznym wygasł²². Wynikało to przede wszystkim, zdaniem R. Rybarskiego, z fatalnej sytuacji skarbu za rządów saskich. Wydaje się jednak, że równie ważną przyczyną odstąpienia od ściągania tego typu opłat była fatalna administracja monopolem tabacznym, co przekładało się na niewielkie dochody.

Tymczasem w pierwszej połowie XVIII stulecia konsumpcja tabaki/tytoniu nieustannie wzrastała. Popyt pobudzili przede wszystkim przybyli do Warszawy Włosi, którzy zaczęli produkcję tabaki na skalę przemysłową, dodając do tabacznego proszku lawendę i olejek pomarańczowy, co gwałtownie zwiększyło jej spożycie. Dodatkowo, dodawać zaczęli do niej podobno koperwas (dla czarności

W.K.L., [w:] VL, t. V, f. 809, s. 394, p. 3. Konstytucja z 1667 r. polecała oddanie podatku warendę; konstytucja z 1673 r. przeznaczała dochód z tabaki na renowację zamku w Grodnie.

¹⁸ Akta sejmku walnego elekcji nowego króla roku 1669; Reces Wielkiego Xięstwa Litewskiego, [w:] VL t. V, f. 12, s. 10. R. Rybarski twierdzi, że prowent tabacznym został przez podskarbiego wydzierżawiony; RYBARSKI, *Skarbowość*, s. 143.

¹⁹ Konstytucja sejmku walnego ekstraordynaryjnego sześciu niedzielnego z 14 stycznia 1677 r.: *Monopolium tabaczne y papieru*, [w:] VL t. V, f. 458/459, s. 225, p. 14.

²⁰ Odpowiedni *passus* brzmi następująco: „[...] które moopolium Wielmożny Podskarbi Kor: a die 1 Iulij anni currentis, plus offerenti i arendam z największym pożytkiem puścić będzie powinien, lubo In administrationem, inquantum by gdzie arendarza dostać nie mógł”. Wspominane w tekście uniwersały wskazują, że rzeczywiście administratorzy tabaką powołani przez podskarbiego wydawali zezwolenia na sprzedaż tabaki za odpowiednią opłatą.

²¹ RYBARSKI, *Skarb*, s. 344.

²² Dodać należy, że dochody z tytułu monopolu tabacznego na Litwie przewyższały także dochody w Koronie, a wpływy do skarbu litewskiego, wobec ogóle szczupłości dochodów Księstwa, stanowiły kwotę nie do pogardzenia.

i szczypania)²³ i mocz ludzki (dla lepkości). *Boom* na tego typu produkt trwał kilkanaście lat, do czasu kiedy przed urzędem marszałkowskim nie oskarżono Włochów o dodawanie do proszku tabacznego popiołu z trupich kości, końskich drobno strzyżonych włosów i bobków oraz właśnie koperwasu i moczu ludzkiego. Co prawda, dochodzenie przeprowadzone przez instygatora sądu marszałkowskiego wykazało, że domieszki do tabaki były nieszkodliwe, to jednak plotka o tego typu praktykach wzmocniona kolejną, że świadectwo o nieszkodliwości tabaki proszkowej zostało przez zainteresowanych kupione, spowodowała gwałtowny spadek popytu i w konsekwencji zaprzestanie produkcji tabaki proszkowej. W to miejsce weszły w użycie tzw. tabaki kafelkowe wyrabiane sposobem domowym oraz tabaki zagraniczne – holenderska i hiszpańska²⁴.

OPODATKOWANIE TYTONIU W CZASACH STANISŁAWOWSKICH

Wzrastająca konsumpcja wyrobów tabaczych/tytoniowych spowodowała, że pod koniec pierwszej połowy XVIII w. pojawiły się ponownie dezyderaty wprowadzenia monopolu w tej dziedzinie, jednak uczyniono to faktycznie dopiero w czasach stanisławowskich, po I rozbiórce, kiedy utrata na rzecz Austrii i Prus ważnych gospodarczo prowincji wymusiła poszukiwanie źródeł uzupełniających dotychczasowe dochody państwa. Na sejmie w 1775 r., na wniosek księcia Adama Ponińskiego, wprowadzono w Koronie akcyzę na tabakę²⁵. Cały tytoń miał być sprzedawany na wagę przez zaprzysiężonych kupców. Regulacja nakładała obowiązek zapłaty przez handlującego tymi wyrobami najbliższemu urzędowi podatku w wysokości 1 zł od każdego funta tabaki zagranicznej i 10 gr od tabaki krajowej. Opłat nie wnosili sprzedający surowe liście tytoniu z własnych majątków, czyli w praktyce szlachta i duchowieństwo – oni też byli zwolnieni z opłat za przywóz na własne potrzeby niewielkich ilości tytoniu z zagranicy²⁶. Przepisy zawarte w konstytucji obarczone były jednak istotną wadą – zakładały, że handlu-

²³ Koperwas to siarczan, koperwas biały – siarczan cynku, niebieski – siarczan miedzi, zielony – siarczan żelaza. Dodawano go dość powszechnie do różnego rodzaju napitków, a kobiety używały go jako kosmetyku.

²⁴ J. KITOWICZ, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1951, s. 565-567; *Encyklopedia staropolska*, s. 678-679.

²⁵ Konstytucje publiczne sejmu ekstraordynaryjnego warszawskiego z 19 kwietnia 1773 r.; Konstytucja: *Podatek na handlujących tabaką*, [w:] VL t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 147, s. 95; zob. *Encyklopedia staropolska*, s. 678-679.

²⁶ Por. RYBARSKI, *Skarbowość*, s. 144; DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 42

jący nie będą dopuszczać się nadużyć i deklarować rzeczywiste wartości sprzedawanego towaru, czy to krajowego, czy zagranicznego.

Materie dotyczące monopolu tabacznego uzupełniała konstytucja sejmu ordynaryjnego z 1776 r.²⁷ Nakazywała ona, aby suma dochodu z tego tytułu była *aukcyonowana*, żeby w kraju zostały założone fabryki produkujące różne rodzaje tabaki (tytoniu), żeby sprzedaż surowego tytoniu krajowego była wolna od opłat, żeby taksa na poszczególne gatunki tabaki była ułożona sprawiedliwie, zwłaszcza na tytoń krajowy „choć pod nazwiskami cudzoziemskich”, żeby każdy mógł swobodnie sprowadzić tytoń z zagranicy dla własnych potrzeb po uiszczeniu stosownej taksy oraz wprowadzała zakaz przeprowadzania rewizji w domach „pod karą stu czerwonych złotych za każdą kontrawencyą”.

Konstytucje zostały uzupełnione uniwersałami komisji skarbowej – kolejne ukazywały się w maju 1775 r., marcu 1776 r. i marcu 1777 r. Efektem tych działań było ustanowienie najpierw monopolu sprzedaży, a w końcu także monopolu wyrobów tytoniowych²⁸.

Uniwersały wymagały prowadzenia sumariusza płacących podatki kupców uzupełnianego przez oficjalistów skarbowych (przy współdziałaniu burmistrzów z 2 rajcami), albo kahały i przełożęństwo miast. Każdy handlujący tytoniem winien prowadzić rejestr sprzedanego towaru (później 2 odrębne rejestry – dla tytoniu krajowego i zagranicznego). Kto nie posiadał rejestru, ten nie miał zezwolenia na sprzedaż tytoniu, a ponadto groziła mu konfiskata majątku.

Ponadto, organy państwowe uzyskały prawo rewidowania sklepów z tabaką. Wprowadzono prawo cudzoziemców do handlu tabaką pod warunkiem prowadzenia działalności zgodnie z przepisami prawa oraz wprowadzono nowy taryfikator podatkowy. Podniesiono co do zasady stawki podatkowe od zagranicznych wyrobów – wedle tabeli z 1777 r. skarb przyjmował od tabaki do zażywania za funt hiszpanki – 8 zł, funt tabaki przedniej olandzkiej, Marocco i innych po 3 zł, z kolei tytonie: najlepszy turecki krajany w ołowiach za funt 3 zł; po 2 zł za funt tabaki ordynaryjnej olandzkiej w ołowiu i tytoń turecki średni; po 1 zł za funt tabaki ordynaryjnej krajowej, a po 16 gr za funt tytoniu krajowego w rolach²⁹. Cena w sprzedaży była podwójna albo i wyższa³⁰.

²⁷ Konstytucje sejmu ordynaryjnego warszawskiego 29 sierpnia – 31 października 1776 r.; Konstytucja: *Dochody skarbu Koronnego*, [w:] VL t. VIII, f. 890, s. 550.

²⁸ *Encyklopedia staropolska*, s. 700.

²⁹ Szeroko o gatunkach sprzedawanego w Rzeczypospolitej tytoniu, zob. DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nalogu tytoniowego*, s. 40, 48-50.

³⁰ RYBARSKI, *Skarbowość*, s. 144-145; *Encyklopedia staropolska*, s. 678-679.

Dnia 6 marca 1777 r. ustalono warunki dotyczące zakładania fabryk tabaczych (pozwolenie na 6 lat, zbywalność fabryki, założenie w co najmniej 5 miastach, wywóz krajowej tabaki/tytoniu za granicę wolny od podatku, wyroby krajowe mają mieć niższą cenę). System pobierania podatku był jednak nieszczelny. Większość zobowiązanych go nie uiszczala. I tak przynosił on jednak znaczące dochody. W latach 1776-1778 zanotowano wpływy podatkowe w wysokości 648 029,11 zł³¹.

Administracja monopolem tabacznym była jednak przy bezpośrednim zarządzaniu absorbująca ze względu na zaangażowanie dużych zasobów ludzkich, w związku z tym równolegle pojawił się projekt wydzierżawienia monopolu tabacznego. Już od drugiej połowy lat 60-tych komisja skarbową otrzymywała wiele ofert od prywatnych przedsiębiorców, w tym cudzoziemców, którzy chcieli przejąć w dzierżawę produkcję i handel tytoniem w Rzeczypospolitej³². O wydzierżawieniu monopolu tabacznego dyskutowano też na forum Rady Nieustającej. Ostatecznie komisja skarbową koronną zdecydowała o wypuszczeniu w dzierżawę handlu tabaką Kompanii Tabaczej. Była to spółka założona w 1776 r. przez kupców warszawskich Andrzeja Rafałowicza, Jana Dekiertha i Piotra Blanca. O samej spółce niewiele wiadomo (nie zachował się jej statut)³³. Jak się wydaje, nie miała ona monopolu tytoniowego, który zachowało państwo, czyli komisja skarbową. Umowa miała charakter prywatno-gospodarczy. Została zawarta na lat 6 i miała obowiązywać od 1 stycznia 1778 r. do 31 grudnia 1783 r. z możliwością jej przedłużenia na kolejne sześć lat³⁴. Miała ona prawo do dostaw wyrobów tytoniowych na teren całego kraju po cenach oznaczonych przez Skarb. Kompania uruchomiła wkrótce manufaktury (fabryki) produkujące wyroby tabaczne w Warszawie, Poznaniu i Korcu na Wołyniu. Założyła też magazyny w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Lesznie, Łęczycy, Piotrkowie, Lublinie, Bielsku Podlaskim, Bobrownikach, Sandomierzu, Kamieńcu Podolskim, Cudnowie, Łucku, Beresteczku, Barze i Białej Cerkwi³⁵.

Pierwsze lata monopolu tabacznego (1778-1781) przysporzyły Skarbowi Korony zysk w wysokości ponad 1 mln zł w momencie przekazania handlu w ręce

³¹ RYBARSKI, *Skarbowość*, s. 146.

³² Zob. tamże, s. 146-147; DZIUBIŃSKI, *Z dziejów nałogu tytoniowego*, s. 41-42.

³³ Zob. A. WEINERT, *Starożytności Warszawy*, Seria II, t. V, Warszawa: Druk. Banku Polskiego 1854, s. 129-130; T. KORZON, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. II, Warszawa: S. Sikorski 1897, s. 274.

³⁴ P. SUSKI, *Akcje polskich spółek akcyjnych w XVIII wieku – analiza historycznoprawna, część I*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 5 (2012), s. 159.

³⁵ RYBARSKI, *Skarb*, s. 150.

spółki, ale zyski w ciągu następnych 3 lat zwały do ok. 800 tys. zł. W związku z zaistniałą sytuacją i ze stałym wzrostem obrotu artykułami tytoniowymi, co wiązało się z powstawaniem ogromnych kwot i, oczywiście, związanymi z tym możliwościami nadużyć, komisja rozpoczęła prace nad rozbudową aparatu kontrolno-skarbowego (poza aparatem urzędniczym samej spółki). Dochodami z monopolu zarządzała powołana przez komisję Regencja Tabaczna, która wydawała zezwolenia m.in. na sprowadzanie z zagranicy wyrobów tytoniowych na własną potrzebę; księgi i rejestry sprawdzał i weryfikował kontraregestrant. Zatrudniała też Regencja rewizorów tabaczných, którzy dwukrotnie w ciągu roku mieli kontrolować fabryki i istniejące przy nich magazyny, nadzorować pisarzy, którzy z kolei kontrolowali dystrybutorów, przy fabrykach działali inspektorzy tabaczných, zatrudniono też konnych strażników. Dystrybutorów powoływali pisarze, przed nimi też musieli oni składać przysięgę. Pierwszeństwo w dostępie do tego stanowiska mieli chrześcijanie przed pracownikami wyznania mojżeszowego³⁶. Urzędników komisji działających bezpośrednio przy produkcji i dystrybucji opłacała w zasadzie Kompania, uposażenia pozostałych były także uzupełniane przez Kompanię (np. rewizorzy i strażnicy)³⁷. Problem w tym, że kontrola i nadzór w fabrykach i magazynach tabaczných dopiero się kształtował. Komisja skarbowa postanowiła ciąć koszty właśnie w dziedzinie nadzoru, co nie było rozwiązaniem najszcześniejszym tak dla skarbu, jak i konsumentów.

Wpływy skarbowe zmniejszały się z wielu powodów. Zaniechano walkę z nielegalnymi uprawami tytoniu. Poza tym, nagminne były przestępstwa skarbowe, bezkarność sprawców, przemyt przygraniczny³⁸. Poza normalnym systemem, powszechnie handlowano tytoniem z upraw własnych. Nie bez znaczenia dla rozwoju przemysłu i handlu tytoniem i tabaką był nieład w Rzeczypospolitej i stałe przemarsze wojsk sąsiadów, zwłaszcza rosyjskich; żołnierze przywozili swój tytoń po czym sprzedawali go bez opłat celnych. Zbyt niski procent przyznawano też dystrybutorom za wykonywaną pracę³⁹.

Pojawiły się też problemy związane z dystrybucją tytoniu i tabaki wynikające z faktu dystrybucji produktów koronnych na Litwie. Dnia 13 stycznia 1781 r. zawarto umowę, na mocy której ceny i waga produktów miały być w Koronie i na Litwie takie same; różnica pomiędzy artykułami miała wynikać tylko z odmien-

³⁶ Tamże, s. 150-153.

³⁷ Tamże, s. 149, 151.

³⁸ O przemycie machorki (bakun) przez górali galicyjskich, zob. N. MORAWIEC, *Owce, rekruci i machorka. Wokół Zbioru prac i materiałów Mychajła Zubrzyckiego*, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 7 (2015), s. 129-131.

³⁹ RYBARSKI, *Skarb*, s. 150-155, 170-173.

nego opakowania. Poza tym dopuszczono posiadanie tytoniu i tabaki z obu części Rzeczypospolitej tylko na własny użytek, zabroniono natomiast dystrybucji koronnego tytoniu na Litwie i litewskiego w Koronie. Tranzyt tych towarów między obydwooma częściami Rzeczypospolitej miał się odbywać za okazaniem paszportu.

Kompania Tabaczna zwana też *Antreprzyą* mając przed sobą wizję zbliżającego się sześćioletniego kontraktu na wyłączną dostawę wyrobów tytoniowych i tabaczych, pomimo narzekań plantatorów na niską zapłatę, stanęła do kolejnego konkursu i zwyciężyła, przy czym zmodyfikowano parę punktów kontraktu. Nowy kontrakt podpisano 30 maja 1783 r., a miał on obowiązywać od 1 stycznia 1784 r. do 31 grudnia 1789 r. Kompania zobowiązała się wybudować fabryki zaspokajające potrzeby całej Korony. Ponadto, zobowiązała się do postawienia tylu magazynów, ile wyznaczy im koronna komisja skarbu. Produkcja nadal miała pozostać pod kontrolą urzędników skarbowych, a jedno z postanowień nakazywało zgromadzenie w magazynach dostatecznych zapasów tytoniu i tabaki⁴⁰.

Dnia 17 września 1783 r. wydano *uniwersał względem nowego urzędzenia dochodu tabacznego*. Zakazywał on handlu wyrobami tytoniowymi bez uprzedniego zezwolenia. W celu zabezpieczenia przed przemytem zezwolono na dokonywanie rewizji w tym samym trybie, co przy odprawie celnej, co więcej, jeden z przepisów dawał prawo przeszukiwania kieszeni, ale tylko osób podejrzanych „jako chłopci, włóczęgi i Żydzi, niemniej osoby, o defraudację już poszlakowane”. Inny przepis dopuszczał wwiezienie na teren Rzeczypospolitej na własny użytek 1 funta tabaki lub tytoniu. Wwiezienie większych ilości było dopuszczalne za okazaniem paszportu i uiszczeniem opłaty – 3 zł od funta, a niektórych gatunków – 8 zł od funta. Plantatorzy tytoniu mogli wywieźć tytoń lub tabakę za opłatą 6 gr od kamienia⁴¹. Działania te przyniosły poprawę ściągłości należności skarbowych – w latach 1784-1789 dochód roczny regularnie przekraczał 1 mln zł (z wyjątkiem jednego roku).

Rzeczpospolita podjęła także próbę eksportu polskiego tytoniu za granicę, przede wszystkim do Prus w odpowiedzi na działania pruskie próbujące zalać polski rynek własnymi wyrobami. Symboliczne zyski z tego eksportu wprawdzie nie wpłynęły znacząco na kondycję skarbu koronnego, ale sama operacja była wyrazem podjęcia wyzwania i przeciwstawienia się pruskim planom zduszenia rozwoju Kompanii Tabaczej.

⁴⁰ Tamże, s. 156-158.

⁴¹ Kamień to jednostka wagi wynosząca 12,96 kg.

Równoległe z tymi działaniami podjęto szeroko zakrojoną walkę z przemysłem tytoniowym i wyrobów tabaczkowych, co doprowadziło w 1783 r. do konfiskaty artykułów o wartości ok. 4 tys. zł, a w 1789 r. ok. 8 tys. zł. Rezultaty okazały się daleko odbiegające od oczekiwań, choć wzrost konfiskat świadczył o relatywnie poprawiającym się przygotowaniu służb skarbowych.

Funkcjonowanie Kompanii Tabaczkowej, zwłaszcza w drugim sześcioleciu, spotykało się z coraz większą krytyką szlachty. Spółce zarzucano, że kosztem upraw krajowych sprowadza produkty z zagranicy na podstawie fałszywych zaświadczeń o niemożliwości zakupu określonej ilości tabaki na miejscu, że akcjonariusze spółki bogacą się nadmiernie kosztem Skarbu, konsumentów i krajowych plantatorów, że Kompania zakupiła tytoń w Rosji niszcząc krajowe plantacje, że strażnicy tabaczeni Kompanii czynią obywatelom „nieprzyzwoitości, y extorsye”, wreszcie, że na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego spółka nie dotrzymuje warunków zawartych w kontrakcie i powinna ponieść za to karę.

Kompani bronili w zasadzie tylko urzędnicy obu komisji skarbowych – koronnej i litewskiej podnosząc, że przejęcie przez ich aparat administracyjny monopolu tabacznego wymagałoby zatrudnionych doświadczonych oficjalistów, których nie ma, że Skarb nie ma pieniędzy na budowę fabryk i manufaktur, a kwota 300 tys. zł przyznana komisji koronnej na potrzeby utrzymania monopolu jest za niska, że obecnie wszelkie ryzyko strat, np. w związku z pożarem magazynów, ponosi sama Kompania, a w innej sytuacji koszty ponosiłby sam Skarb, wreszcie, że na Litwie, po przeprowadzonym dochodzeniu, okazało się, że Kompania jednak kontraktu nie złamała⁴².

Stąd zapewne, pod naciskiem Sejmu, w drugiej połowie lat 80-tych obie komisje podjęły działania zwiększające ich wpływ na funkcjonowanie tabacznego monopolu. Konstytucja z 1786 r. nakazywała przeznaczenie wspomnianych wyżej 300 tys. zł. „z remanentu skarbowego, na skupienie tytoniów wczesne, y fabrykowanie tabaki dla kraiu, y te u siebie zakonserwowała w magazynach do przyszłego sejmku, by w czasie po skończonym kontrakcie arendowania tabaki, mógł skarb Koronny sam administrować antreprzyę tabaki, dla większego skarbu Koronnego dochodu [...]”⁴³. Z kolei konstytucja z 1789 r., uznając kwotę tę za dalece niewystarczającą, upoważniała komisję skarbową do przeznaczania z docho-

⁴² Zob. interesującą dyskusję na ten temat na 174 sesji Sejmu w piątek 16 października 1789 r. w związku z poszukiwaniem dodatkowych środków finansowych na utrzymanie 100-u tysięcznej armii, [w:] <http://www.wbc.poznan.pl/Kontent/32995/174.html> [dostęp: 7.04.2017], s. 1-6, 16-21; RYBARSKI, *Skarb*, s. 156-157, 165-168, 174.

⁴³ Konstytucje sejmku walnego ordynaryjnego warszawskiego sześci-niedzielnego z 2 października 1786 r.; Konstytucja: *Zakwitowanie komisji skarbu Koronnego*, [w:] VL t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 35, p. XV.

dów skarbowych takiej sumy, jaka będzie potrzebna do prawidłowej administracji dochodu tabacznego⁴⁴. W rezultacie doszło do wprowadzenia w Koronie pełnego monopolu tytoniowego.

Od 1 stycznia 1790 r., mimo wspomnianych wyżej zastrzeżeń koronnej komisji skarbowej, całość spraw związanych z produkcją i handlem tytoniem została przejęta przez skarb Rzeczypospolitej, który odpowiadać miał odtąd za obsługę fabryk, magazynów oraz dystrybucję.

Monopolem administrowała Manipulacja Tabaczna. Na jej czele stała Dyrekcja Tabaczna, która znajdowała się pod zwierzchnictwem i nadzorem koronnej komisji skarbowej. W jej skład weszło 7 osób: regent tabaczny, generalny superintendent kasy skarbu koronnego, kontraregistrant, inspektor warszawskiej fabryki tytoniu oraz 3 warszawscy kupcy. Kupcy mieli otrzymywać 12% od czystego zysku z części manipulacyjnej, oficjaliści, strażnicy i dystrybutorzy towaru – 0,5%. Dodatkowo zatrudniono oficjalistów w kantorze Dyrekcji ze stałymi uposażeniami: buchaltera, sekretarza kantoru, archiwistę i aplikanta. Pensję wyznaczono też dyrektorowi fabryki warszawskiej, kontrolerom fabryki warszawskiej i koreckiej oraz werkmistrzom we wspomnianych fabrykach i fabryce poznańskiej.

Sesje Dyrekcji miały się odbywać 2 razy w tygodniu w kantorze tabacznym; *quorum* stanowiło 2 oficjalistów i 1 kupiec. Do obowiązków kupców należał zakup liści tytoniu, narzędzi i materiałów związanych z wyrobami tytoniowymi.

Kompetencje Dyrekcji Tabacznej obejmowały przede wszystkim działania mające na celu maksymalne zwiększenie dochodów, a ponadto oszczędne gospodarowanie, nadzorowanie pracy oficjalistów i odbieranie od nich raportów.

Wprowadzono też nowe ceny na liście tytoniowe ustanowione uniwersałem z 24 sierpnia 1790 r., z kolei 21 października podniesiono ceny na tytoń; wszystko to w celu zachęcenia do tworzenia plantacji i walki z nielegalną uprawą tytoniu.

Dyrekcja podejmowała energiczne działania w celu unowocześnienia przejętych od Kompanii Tabacznej fabryk, dbała o właściwą organizację pracy a także zbytu⁴⁵. Działalność Manipulacji Tabacznej przełożyła się niemal od razu na wyraźny wzrost dochodu z monopolu tabacznego. R. Rybarski wiąże skutek ten jed-

⁴⁴ Konstytucje sejmu pod zwiazkiem konfederacji w Warszawie agitujacego sie od dnia 7 pazdziernika do dnia 31 maja 1792 r.; Konstytucja: *Zlecenie komissyi skarbu Koronnego*, [w:] VL t. IX, s. 135, p. CIV.

⁴⁵ RYBARSKI, *Skarb*, s. 181-182.

nak nie tyle z przejściem monopolu przez państwo, ile z wprowadzeniem owego monopolu w ogóle⁴⁶.

Inaczej rzecz się miała z Wielkim Księstwem Litewskim. Tam podatek od tabaki został ustanowiony dopiero w 1780 r. z zaleceniem „[...] ażeby fabryki tabaczne iedna, lub wiecey, ile na konsumpcją w Litwie potrzebne będzie, w Litwie założone były. Żeby zaś takowy podatek mógł bez zwłoki dla exekucyi być przyprowadzonym, y żeby z nieiednostayney administracyi tego dochody, w skarbcach Koronnym i Litewskim nie wynikały szkodliwe kollizye przeszkadzające wolnemu przejściu tabaki, bądź w fabrykach Koronnych, bądź w Litewskich wyrobioney, z iedney w drugą Prowincją nawzajem, y wolnemu w obydwóch Prowincyach odbytowi, zalecamy [...] zupełne ułatwienie podatku tabacznego dla Prowincji W.X.Lit. aby uczynili [...]”. Dalej konstytucja wprowadzała dość szczegółowe zalecenia w administrowaniu tym podatkiem⁴⁷. Wprowadzenie podatku nie przyniosło spodziewanych dochodów. Nie zmienił sytuacji fakt, że Sejm w grudniu 1789 r. przeznaczył 300 tys. zł na „założenie i pierwsze potrzeby fabryki tabaczney” ze skarbu litewskiego⁴⁸. Powodem istniejącego stanu rzeczy było fiasko wprowadzenia na terenie tej prowincji monopolu tabacznego. Dominowały tam prywatne uprawy, których plony sprzedawano bez podatku, bardzo łatwo też można było sprowadzić nielegalnie tytoń z zagranicy⁴⁹.

Na koniec należy wspomnieć o dodatkowym aspekcie finansowym związanym z paleniem tytoniu, a mianowicie z różnymi karami, w tym pieniężnymi – za palenie tytoniu w miejscach niedozwolonych. Co więcej, za palenie tytoniu właściciele majątków potrafili nałożyć podatek. Oczywiście środki finansowe w ten sposób uzyskane szły na konto osób prywatnych – fizycznych i prawnych (np. klasztorów), a nie Skarbu publicznego. Zakazy te i podatki były związane z niebezpieczeństwem zaprószenia ognia i obawy przed pożarami, ale z paleniem tytoniu wiązały się też i inne incydenty⁵⁰. Już w 1637 r. właściciel Leszna, w regulacji prawnej zawierającej przepisy administracyjne dla tamtejszych mieszkańców, za-

⁴⁶ Tamże, s. 183-185.

⁴⁷ Konstytucja sejmu walnego ordynaryjnego warszawskiego sześciociondzielnego z 2 października 1780 r.; Konstytucja *Dochod skarbu W.X.Lit.*, [w:] VL t. VIII, f. 974, s. 587.

⁴⁸ Konstytucje sejmu pod zwiazkiem konfederacji w Warszawie agitującego się od dnia 7 października do dnia 31 maja 1792 r.; Konstytucja *Zalecenie komissyi skarbowey Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, [w:] VL t. IX, s. 157, p. CXVII.

⁴⁹ RYBARSKI, *Skarb*, s. 185-186.

⁵⁰ Zabawny incydent, do którego doszło w 1763 r. w Uniejowie dotyczył bójki wśród promiennych obywateli miasta, w tym burmistrza, związanej z odmową użyczenia tytoniu do lulki przez jednego z palaczy drugiemu; zob. P. SZKUTNIK, *Spór mieszczan w Uniejowie o fajkę z tytoniem w 1763 roku*, „Biuletyn Uniejowski” 4 (2015), s. 63-72.

kazywał palenia na ulicy, w podwórzu i na strychu⁵¹. Regulacje dotyczące konsekwencji palenia tytoniu nie są jednak zbyt liczne i charakterystyczne przede wszystkim dla prawa wiejskiego⁵². I tak, np. we wsi Łącko należącej do klasztoru klarysek w Starym Sączu w 1722 r. sąd z doniesienia rugowników rozpatrywał sprawę palenia tytoniu przez kilku włościan, w tym Jakuba Wąchałę „[...] który idąc drogą koło dworu lubo z nieostrożności w październie przed wrotami leżące upuścił węgiel, [od] czego, gdyby Opatrzność Boska i postrzeżenie z dworu, zajęłby się był pożar. Sąd za lekkomyślność skazał oskarżonego [...] **aby we dwa święta niedzielne przed mszą i kazanie lulkę z cybuchem do góry w rękę trzymając stał i klęczał, na ukaranie innych skazany był plag trzydziestą, grzywien dworskich dwie, inni zaś jako nie tak zbytecznie kurzyli, a jeżeli nie przestaną, tedy każdy z nich dymowego co miesiąc dworowi po tyńfie jednym oddać powinni**” [wyróżnienie – Z.N]. Poza karą za lekkomyślne palenie tytoniu wprowadził sąd *quasi* podatek – dymowe.

Na wyrok ten, jako wynikający z prawa rugowego, prejudykat powołał się ten sam sąd w osiem lat później, zarzucając niejakiemu Marcinowi Nowakowi złamanie prawa rugowego, który „[...] w starości lat swoich będąc, w słabości zdrowia do większej sobie dają okazją, consequenter i innych młodszych o to strofować by powinien, a prawie zgorszeniem czyni, za co we dwójnasób karany być powinien, z respektu starości i słabości jego niniejszy sąd łaskawie z nim postępuje, przez dwa święta w kościele łąckim pod tęczą z lulką i cibuchem wyciągnioną mając w górę rękę przez mszą świętą i kazanie aby klęczał, do tego kościoła wosku funt jeden, grzywien zaś dworskich dwie niedopuszczonych oddał i wyliczył; inni zaś [...] bez wydania sentencyjej za przekonaniem tego występku irremissibiliter karani być mają”⁵³. Zakaz palenia tytoniu zawierały też *ustawy, według których gromada Ptaszkowska sprawować się powinna* obowiązujące we wsi Ptaszkowa⁵⁴.

⁵¹ W Rzeczypospolitej dominowały kary finansowe, ale np. w Rosji obcinano palaczom tytoniu uszy lub wbijano w nos rozpalony gwóźdź; w Turcji wbijano fajkę w nos; a kardynał Richelieu karał palaczy chłostą; w Szwajcarii palenie tytoniu było od 1661 r. karane tak jak cudzołóstwa; aż do Wiosny Ludów – w większości państw Europy – nie wolno było palić w miejscach publicznych; wszędzie przewidywano też kary finansowe; zob. *O prześladowaniu dawnych palaczy*, [w:] <http://www.wycinki.olejow.pl/?p=6685> [dostęp: 7.04.2017].

⁵² Zob. R. ŁASZEWSKI, *Wiejskie prawo karne w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 1988, s. 134.

⁵³ *Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, t. I: 1526-1739, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1962, nr 629, s. 229; nr 666, s. 248-249.

⁵⁴ „Aby żaden kart, kości, tytoniu, skąd obraza P. Boga, chudoby utrata y częste ognia niebezpieczeństwo przypada, pod winą 3 grzyw. nieważyl się zażywać”, *Księgi sądowe wiejskie. Księga*

W sąsiadującym z kluczem łąckim Jazowsku, należącym do Lubomirskich, w 1738 r. czterech włościan oskarżonych „[...] iż ci pomienieni zbytnimi przekleństwami karmiąc, za łeb się z ojcem żoninym wodząc, w kościele w dni święte nie bywając, a jeżeli który z nich przyszedł, tedy wprzód w browarze głowę zawieruszył, a tak więcej na rozmowy niż na modlitwy przyszedł, gdzie i inszym zgorszenie z siebie dawali; także z tych czterech pomienionych Tomasz Trzepak zbyteczne ma ukontentowanie w lulce kurzenia tytoniu. Za takie tedy scelera sąd niniejszy tak ich dekretuje: aby ci trzech: Jakub, Tomasz Trzepacy i Tomasz Jarczak każdy po pięćdziesiąt plag postronkiem odebrał, Jakub Trzepak i Tomasz Jarczak aby krzyżem w kościele pod tęczą w niedzielę przez całą mszę świętą leżeli, Tomasz zaś Trzepak aby in medio onych klęczał, trzymając lulkę In extensa manu [...]”.

W tym samym roku, przed tym samym sądem stanął Marcin Pomietło oskarżony przez sąsiada o to, że „[...] chciał ode mnie tutoni, jam go nie miał. A po tym nakładłszy węgla w lulkę parzystego wyszedł z chałupy, która w krótkim czasie zajmąwszy się, do szczytu zgorzała”. Tym razem sprawa zakończyła się „komplanacją między litygantami” (ugodą) umocnioną przez sąd, bo za jej złamanie groziła kara pięciu funtów wosku do kościoła, dziesięciu grzywien dworskich, dwóch grzywien dla sądu i trzydziestu plag⁵⁵.

Dodajmy, że nie zawsze kary były relatywnie niezbyt surowe. Kiedy w 1785 r. przed sądem w Starym Sączu wystąpiła Magdalena Potońcówna przeciwko swojemu drugiemu mężowi Antoniemu, który widocznie gospodarzem był nienajlepszym, bo majątek po swoim zmarłym pierwszym mężu chciała przekazać synowi z pierwszego małżeństwa Franciszkowi, to poza rozstrzygnięciem tej sprawy sąd dodał w wyroku następujący *passus*: „To się zaleca Antoniemu Pogońcowi, aby wzięwszy węgiel do fajki, nie warzył się gdzie indziej kurzyć, po stajniach, stodołach chodzić, tylko w izbie, jeżeliby zaś przeciwko tej dyspozycji miał sobie postąpić, tedy za pierwszym doniesieniem na ośm dni do kajdan i taczek wsadzony będzie, za powtórny zaś doniesieniem ta kara dublowana zostanie”⁵⁶.

gromadzka wsi „Ptaszkowa” 1517-1793, t. I, wyd. B. Ulanowski, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1921, nr 4177, s. 570, p. 9.

⁵⁵ *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego 1663-1683*, oprac. i wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wroc. Druk. Narodowa 1967, nr 119, s. 112; nr 121, s. 114-115.

⁵⁶ *Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, t. II: 1744-1811, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1963, nr 1011, s. 142-143.

ZAKOŃCZENIE

Reasumując, ocena działania państwa w tej dziedzinie w ocenie ówczesnych statystów była wysoce krytyczna (dotyczyło to zresztą przede wszystkim czasów stanisławowskich); nieco łagodniej działalność administracji skarbowej ocenił R. Rybarski⁵⁷. Wydaje się jednak, że polityka podatkowa w tej dziedzinie to raczej porażka niż sukces skarbowej administracji. Złożyły się na to przede wszystkim trzy podstawowe przyczyny. Po pierwsze, złe prawo – nie można uchylać prawa, które zawiera mnóstwo możliwości jego obejścia. Zwolnienie z opłat uprawy tytoniu we własnych majątkach musiało doprowadzić do olbrzymich nadużyć; pogłębiły je jeszcze przepisy pozwalające na sprowadzanie wyrobów tabaczno/tytoniowych na własny użytek. Po drugie, powszechne lekceważenie obowiązującego prawa – dotyczyło to nie tylko handlu własnymi wyrobami bez wymaganych opłat, ale także powszechnego przemytu. Co więcej, wcale nierzadkie były przypadki działań szlachty przeszkadzającej legalnym dystrybutorom w wykonywaniu przez nich obowiązków i kryjącej przemytników i pokątnych handlarzy⁵⁸. Dodać zresztą w tym miejscu trzeba, że uchwalone przepisy nie przewidywały żadnych prawnych sankcji skierowanych przeciwko osobom utrudniającym bądź uniemożliwiającym egzekwowanie należności skarbowych wynikających z tytułu handlu tytoniem lub tabaką. Wreszcie, po trzecie, największa bolączka Rzeczypospolitej – niesprawna i niefachowa administracja w ogóle, w tym administracja skarbowa. Nawet w czasach stanisławowskich nie wykształciła się profesjonalna podatkowa kadra urzędnicza. Urzędnicy byli nieliczni, ich liczba nie dawała rękojmi należytej kontroli rynku tabaczno-tytoniowego. Na porządku dziennym były nadużycia urzędników tabaczných, strażnicy tabacznici szykanowali ludzi, a kary za defraudację sobie przywłaszczali. Wspierać tych urzędników mieli urzędnicy celni, również niefachowi, a dodatkowo nie uznający kompetencji i lekceważący oficjalistów zajmujących się tabaką i tytoniem. Odnotowano co prawda pod koniec istnienia Rzeczypospolitej znaczącą poprawę w funkcjonowaniu tej administracji, ale i tak w porównaniu z państwami ościennymi budującymi biurokrację z prawdziwego zdarzenia, administracja rodzima prezentowała się miernie.

⁵⁷ RYBARSKI, *Skarb*, s. 188-190.

⁵⁸ Tamże, s. 170-173.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA PRAWA

- Akta sejmu walnego elekcji nowego króla roku 1669; Reces Wielkiego Xięstwa Litewskiego, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 12, s. 10.
- CZACKI Tadeusz, O litewskich i polskich prawach, t. II, Kraków: wyd. K.J. Turowski 1861.
- Instruktarz celny roku 1643; Instruktarz od których towarów do Korony prowadzonych płacić mają podatek Rzpłtey należący, ab inductis mercibus, miasto czwartego grosza, po kopie od sta złotych, Korzenie: ...tabak, y insze wszystkie aromata..., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IV, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1859, f. 81, s. 42.
- Konstytucja sejmu ordynaryjnego sześćniedzielnego z 9 września 1670 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: Prowent tabaczny, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 51, s. 51.
- Konstytucja sejmu walnego ekstraordynaryjnego sześćniedzielnego z 14 stycznia 1677 r.: Monopolium tabaczne y papieru, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 458/459, s. 225.
- Konstytucja sejmu walnego ekstraordynaryjnego sześćniedzielnego z 14 stycznia 1677 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: Prowent tabaki W.X.Lit., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 527, s. 258.
- Konstytucja sejmu walnego koronnego sześćniedzielnego warszawskiego z 2 maja 1661 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego 1661: Augmentum podatku Rzpłtey z tabaki W.X.L., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IV, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1859, f. 817, s. 384.
- Konstytucja sejmu walnego koronnego z 4 stycznia 1673 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku pańskiego 1673: Prowent tabaczny, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 146, s. 85.
- Konstytucja sejmu walnego koronnego z 7 maja 1667 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego: Prowent tabaki W.X.Lit., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IV, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1859, f. 988, s. 465.
- Konstytucja sejmu walnego ordynaryjnego sześćniedzielnego warszawskiego z 27 stycznia 1683 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1683: Uchwała ekstraordynaryjnych podatków, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 689, s. 336.

- Konstytucja sejmu walnego ordynaryjnego sześciodzielnego warszawskiego z 16 lutego 1685 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1685: Uchwała extraordinaryjnych podatków, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 746, s. 363.
- Konstytucja sejmu walnego ordynaryjnego sześciodzielnego warszawskiego z 16 lutego 1690 r.; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1690 miesiąca stycznia 16 w Warszawie: Prorogatio podatków extraordinaryjnych W.X.Lit. W.K.L., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 809, s. 394.
- Konstytucja sejmu walnego ordynaryjnego warszawskiego sześciodzielnego z 2 października 1780 r.; konstytucja Dochod skarbu W.X.Lit., [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 974, s. 587.
- Konstytucja sejmu walnego sześć niedzielnego Koronacyi Króla Jegomości r. p. 1676; Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego roku 1676: Monopolium tabaczne, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. V, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 425, s. 209.
- Konstytucja sejmu walnego sześciodzielnego ekstraordinaryjnego warszawskiego z 17 marca 1659 r.: Akcyza ab utensilibus, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IV, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1859, f. 603, s. 280-281.
- Konstytucje publiczne sejmu ekstraordinaryjnego warszawskiego z 19 kwietnia 1773 r.; Konstytucja: Podatek na handlujących tabaką, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 147, s. 95.
- Konstytucje sejmu ordynaryjnego warszawskiego 29 sierpnia – 31 października 1776 r.; Konstytucja: Dochody skarbu Koronnego, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. VIII, Petersburg: Nakładem i Drukiem Jozafata Ohryzki 1860, f. 890, s. 550.
- Konstytucje sejmu pod zwiazkiem konfederacji w Warszawie agitującego się od dnia 7 października do dnia 31 maja 1792 r.; Konstytucja Zlecenie komissyi skarbu Koronnego, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 135.
- Konstytucje sejmu pod zwiazkiem konfederacji w Warszawie agitującego się od dnia 7 października do dnia 31 maja 1792 r.; Konstytucja Zalecenie komissyi skarbowey Wielkiego Xięstwa Litewskiego, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 157.
- Konstytucje sejmu walnego ordynaryjnego warszawskiego sześci-niedzielnego z 2 października 1786 r.; Konstytucja: Zakwitowanie komissyi skarbu Koronnego, [w:] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku, t. IX, Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1889, s. 35.

- Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego 1663-1683, oprac. i wyd. S. Grodziski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wroc. Druk. Narodowa 1967.
- Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego, t. I: 1526-1739, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1962.
- Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego, t. II: 1744-1811, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1963.
- Księgi sądowe wiejskie, Księga gromadzka wsi „Ptaszkowa” 1517-1793, t. I, wyd. B. Ulanowski, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1921.

LITERATURA

- [brak inf. o Autorze], O prześladowaniu dawnych palaczy, [w:] <http://www.wycinki.olejow.pl/?p=6685> [dostęp: 7.04.2017].
- DZIUBIŃSKI Andrzej: Z dziejów nałogu tytoniowego i produkcji wyrobów nikotynowych w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku, *Kwartalnik Historyczny* R. CV (1998), z. 2, s. 33-51.
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku, t. II, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna 1981.
- GRZYBOWSKI Andrzej: Historia tytoniu w Europie, *Herba Polonica* vol. 52 (2006), nr 4, s. 146-152.
- KITOWICZ Jędrzej: Opis obyczajów za panowania Augusta III, oprac. R. Pollak, Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1951.
- KORZON Tadeusz: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, t. II, Warszawa: S. Sikorski 1897.
- ŁASZEWSKI Ryszard: Wiejskie prawo karne w Polsce w XVII i XVIII wieku, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu 1988.
- MORAWIEC Norbert: Owce, rekruci i machorka. Wokół Zbioru prac i materiałów Mychajła Zubrzyckiego, *Orientalia Christiana Cracoviensia* 7 (2015), s. 117-137.
- RYBARSKI Roman: Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1939.
- RYBARSKI Roman: Skarbowość Polski w dobie rozbiorów, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1937.
- Sessya 174, [w:] <http://www.wbc.poznan.pl/Kontent/32995/174.html> [dostęp: 7.04.2017].
- SUSKI Piotr: Akcje polskich spółek akcyjnych w XVIII wieku – analiza historycznoprawna, część I, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 5 (2012), s. 149-162.
- SZKUTNIK Piotr: Spór mieszczan w Uniejowie o fajkę z tytoniem w 1763 roku, *Biuletyn Uniejowski* 4 (2015), s. 63-72.
- Trzaski, Everta i Michalskiego Encyklopedia staropolska, t. II, oprac. A. Brückner, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1990.
- WEINERT Aleksander: Starożytności Warszawy, Seria II, t. V, Warszawa: Druk. Banku Polskiego 1854.

OPODATKOWANIE TYTONIU W DAWNEJ POLSCE

Streszczenie

Artykuł dotyczy opodatkowania tytoniu i jego wyrobów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Po sprowadzeniu tytoniu do Polski, jego używanie rozpowszechniło się wyjątkowo szybko; początkowo stosowano go w postaci tabaki, a od XVIII w. przewagę zyskało palenie tytoniu w fajkach. Co ważne, tytoń i jego wyroby uchodziły wówczas za swoiste lekarstwo zapobiegające i leczące niemal wszystkie choroby.

Cła na tytoń/tabakę nałożono po raz pierwszy w 1643 r. w Wielkim Księstwie Litewskim; w Koronie monopol tabacznym został wprowadzony w 1659 r. Od tego czasu na tytoń/tabakę nakładano regularnie cło na Litwie; w Koronie natomiast cło na te wyroby nałożono raz jeszcze w 1677 r., po czym w latach 90-tych XVII w. monopol tabacznym w całej Rzeczypospolitej wygasł. Do sprawy wrócono dopiero w czasach stanisławowskich wprowadzając monopol tabacznym zarządzany początkowo przez prywatną spółkę zwaną Kompanią Tabaczną, a następnie – w latach 90-tych – przez państwową Manipulację Tabaczną.

I tak jednak w całym badanym okresie wpływy z opodatkowania tytoniu/tabaki były relatywnie niewielkie.

Słowa kluczowe: tabaka; monopol tabacznym; cło; Rzeczypospolita Obojga Narodów; Litwa; Korona

TAXATION OF TOBACCO IN OLD POLAND

Summary

An article is devoted to an issue of taxation on tobacco and its derivate products in Polish-Lithuanian Commonwealth. After the first importation of tobacco to Poland, its consumption was spreading fast. At the beginning, a snuff was the most common form of a tobacco usage, in eighteen century smoking pipes became more popular. It have to be stressed that tobacco and its derivate products, were considered as medicines, which could prevent and cure every disease.

In 1643 the import duty on tobacco was imposed for the first time in Grand Duchy of Lithuania. In the Crown of Poland the tobacco monopoly was established in 1659, but import duty was imposed only one time – in 1677. In the last decade of seventeenth century, the tobacco monopoly in the Commonwealth practically expired. It was renewed after 1764, during the reign of the king Stanislaw August Poniatowski. The tobacco monopoly was established again, and run by the private company, called The Snuff Campaign. In the last decade of eighteenth century, this task was took over by the public company – The Snuff Manipulation.

Generally speaking, during the whole analysed period of time, incomes from taxation of tobacco and its derivate products (especially the snuff) were relatively small.

Key words: snuff; tobacco monopoly; import duty; Polish-Lithuanian Commonwealth; Crown of Poland; Lithuania